

Сергій Миколайович Кіржаєв,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу архівознавства
і документознавства Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-6715-5686
e-mail: kirzh@ukr.net

ДО СТОСУНКІВ АКАДЕМІКІВ: ДВА НЕВІДОМІ ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи. Публікація епістолярної спадщини і дослідження контактів, стосунків і співпраці між літературознавцем, публіцистом і громадським діячем, академіком Всеукраїнської академії наук Сергієм Єфремовим (1876–1939) і першим президентом української Академії Володимиром Вернадським (1863–1945). **Наукова новизна роботи:** уперше друкуються і коментуються два невідомі (атрибутовані автором) листи С. Єфремова до В. Вернадського, датовані 18 жовтня 1921 р. і 19 квітня 1922 р. На підставі наявних на сьогодні джерел зроблено спробу реконструкції та аналізу стосунків і співпраці академіків, чого наразі бракує в історіографії. Проаналізовано передусім листування, щоденникові записи та спогади обох академіків, залучено також опосередковані джерела (листи та спомини колег, протоколи засідань наукових і культурних структур тощо). Простежуються факти взаємин (найбільш тривалі й активні в Тимчасовому комітеті для заснування Всенародної (Національної) бібліотеки України), розглядаються етапи співробітництва, прояви взаємної підтримки у складних «революційних умовах», коли навіть статус академіка не захищав від переслідувань і репресій. Підкреслюється поважливе ставлення у взаємовідносинах науковців, вказуються можливі чинники їхніх доброзичливих стосунків. Аналізується спроба листування в 1921 р., коли В. Вернадський із Криму повернувся до Петрограда. **Висновки.** Зазначено, що обидві видатні особистості, які мали досвід активного спілкування у справах розвитку української науки і культури в 1918–1919 рр., не спромоглися налагодити сталих епістолярних стосунків у подальшому. Втім В. Вернадський був доволі обізнаним щодо долі репресованого С. Єфремова.

Ключові слова: С. О. Єфремов, В. І. Вернадський, стосунки, співпраця, листування, Всеукраїнська академія наук, Всенародна бібліотека України.

Актуальність теми дослідження. На сьогодні бракує достатньої джерельної бази для докладного розгляду стосунків між співзасновником і першим президентом Української академії наук Володимиром Івановичем Вернадським (1863–1945) і відомим літературознавцем, публіцистом і громадським діячем, академіком, віце-президентом (1922–1928) та головою господарської управи (1924–1928) ВУАН Сергієм Олександровичем Єфремовим (1876–1939).

Наявні джерела лише підтверджують існування нетривалих стосунків двох видатних особистостей в українській історії.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографічна складова проблеми майже відсутня, незважаючи на численні вернадськознавчі студії і значний імпульс останніх десятиріч щодо вивчення постаті С. О. Єфремова¹. При цьому, на відміну від В. І. Вернадського, досі не створена ґрунтовна й добре документована наукова біографія С. О. Єфремова [1, с. 37–38].

Мета дослідження. Публікація епістолярної спадщини та дослідження контактів, стосунків і співпраці між літературознавцем, публіцистом та громадським діячем, академіком Всеукраїнської академії наук Сергієм Єфремовим і першим президентом української Академії Володимиром Вернадським.

Виклад основного матеріалу. Через брак документальних свідчень важко визначити час особистого знайомства Вернадського і Єфремова. Їхні справжні стосунки та співпраця почалися, очевидно, лише 1918 р., коли Вернадський прийняв пропозицію міністра народної освіти Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935) і долучився в Києві до розбудови вищої школи та Академії наук в Українській Державі.

І Вернадський, і Єфремов рано включилися в громадсько-політичне життя, і у старшого за віком Володимира Івановича було більше досвіду у цьому. Втім вони не були політичними одностудцями, скоріше – опонентами, якщо абстрагуватися від широкого поняття «ліберально-демократичні цінності». І навіть на час нетривалої співпраці обидва ще не відмовилися від участі в політичному та партійному житті, і кожен у власному «таборі» мав найавторитетніші позиції, підкріплені їхньою публіцистичною активністю. С. О. Єфремов, хоча й мав стосунки з лояльними до українського руху київськими кадетами [2, с. 69], не належав до прихильників російських конституційних демократів, провідним діячем яких був В. І. Вернадський. А той, своєю чергою, обережно та навіть критично ставився до радикальних і соціалістичних, у тому числі національних за змістом, політичних течій.

Утім їх об'єднувало відповідальне й щире бажання домагатися кращих долі та майбутнього для українського народу, хоча вони й не поділяли поглядів один одного щодо шляхів досягнення цієї мети.

---

¹ Див., зокрема: *Бібліографія праць В. І. Вернадського. Література про життя та діяльність / уклад.: О. С. Онищенко, Л. В. Беляєва, С. А. Дзюбич, Л. С. Новосьолова, В. Ю. Омельчук, Д. В. Устиновський.* Київ, 2012. 603 с.; *Єрмашов Т. В. Сергій Єфремов (1876–1939): Біобібліогр. покажчик // Молода нація.* 2007. № 2 (43). С. 206–256; 2008. № 1 (46). С. 106–115; Див. також бібліографію в: *Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. Постать Сергія Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика: зб. наук. праць.* Київ: Ін-т біогр. досліджень НБУВ НАНУ, 2013. Вип. 10. С. 282–308, та в дисертації-монографії С. Г. Іваницької [1].

На сьогодні відомі лише декілька листів Єфремова до Вернадського, які переважно мають характер ділових, та низка щоденникових записів і спогадів обох академіків – украї мiзерних – щодо оцiнки їхнiх стосункiв. Усе iнше – опосередкованi джерела (протоколи засiдань наукових i культурних структур, листи колеґ тощо), якi можна залучити при реконструкцiї взаємовiдносин двох академiкiв.

Щодо дати знайомства Вернадського i Єфремова, то можна припустити, що заочно вони знали один про одного ще десь вiд 1905 р. – завдяки спiльним знайомим. Про Єфремова як полiтика, зокрема, писав Вернадському з Києва сходовознавець i майбутнiй неодмiнний секретар УАН Агатанґел Кримський (1871–1942). Професор московського Лазаревського iнституту Кримський у листi до Вернадського вiд 1 липня 1905 р. називав Єфремова серед можливих кандидатiв вiд українцiв на напiвконспiративний «з'їзд великоросiв i полякiв» [3, с. 309–310]. До того ж, Вернадський завжди цiкавився iсторiєю української лiтератури (i знав Єфремова як автора, в т. ч. у росiйськомовних виданнях), а 1905 р., як полiтик, що не стояв осторонь українського питання в Росiйській iмперiї, був, як нам видається, обiзнаним i щодо дiячiв українського полiтичного руху. Для Вернадського в українському питаннi незаперечним авторитетом був Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), з яким вiн був особисто знайомий i листувався [3, с. 96–113; 4, с. 546–547, 555], втiм i для Єфремова ця постать була також знаковою, але не на кадетських засадах [1, с. 361–400].

Вернадський, навiть з урахуванням його сталих «українофiльських» позицiй, iшов шляхом росiйських лiбералiв – кадетської партiї, членом ЦК якої був багато рокiв. Вiн був знайомий iз членами надпартiйного Товариства українських поступовцiв, спiлкувався з активом української громади, зокрема в Петербурзi й Москвi, однак не був своїм у середовищi українського полiтичного руху.

Упродовж усього життя Вернадський критично ставився до iдей i полiтичних крокiв щодо вiдокремлення України вiд Росiї, зневаги до росiйської мови i культури в українському середовищi, прямо чи опосередковано протистояв тому, що вважав «українським шовiнiзмом». Вiн, за багатьма ознаками, вiдповiдав уведений в обiг, у т. ч. науковий, характеристичнi людеј подвiйноi, або роздвоєноi, нацiональної лояльностi щодо українського i росiйського, України i Росiї.

Опинившись через революцiйнi подiї 1917 року в Україні i погодившись на участь в органiзацiї науково-культурноi працi в Українській Державi, Вернадський так чи iнакше мав «зустрiтися» з Єфремовим.

Їхнi справжнi стосунки почалися 1918 р. з Комiсiї щодо утворення Української академiї наук, продовжились як спiвпраця в Українській академiї наук та Тимчасовому комiтетi для заснування Нацiональної бiблiотеки Української Держави.

У листi вiд 23 вересня 1918 р. до Вернадського як голови Комiсiї щодо утворення УАН Єфремов клопотався про допомогу видатному київському

професору, історику української літератури, члену НТШ і члену-кореспонденту Петербурзької АН Миколі Івановичу Петрову (1840–1921), який опинився у вкрай важкому матеріальному становищі [3, с. 169]. Не будемо стверджувати, що саме через клопотання Єфремова, втім М. І. Петров був залучений до роботи в УАН і призначений у числі перших 12 академіків [5, с. 166].

Відомо також про лист-заяву до Вернадського (як до голови Комісії з утворення УАН) від 19 липня 1918 р. виконувачів духівниці померлого Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918) С. О. Єфремова та Петра Януарійовича Стебницького (1862–1923) (останній навіть відвідав академіка особисто) щодо передання особового архіву і книжкового зібрання відомого антрополога й археолога науковій установі Києва, наприклад Антропологічній лабораторії чи інституту при Академії. Такої установи в Києві на той час не існувало, і Єфремов та Стебницький оптимальне вирішення питання вбачали в переданні архіву та бібліотеки до УАН за рядом умов. Згодом бібліотека та архів Ф. К. Вовка стали основою фондів Музею антропології і етнології його імені, заснованого при ВУАН навесні 1921 р. [4, с. 204, 207, 223, 376, 581].

У серпні 1918 р. С. О. Єфремов погодився стати членом Тимчасового комітету Всенародної (Національної) бібліотеки України, який очолював В. І. Вернадський [4, с. 373]. Кілька десятків протоколів Комітету, що збереглися, фіксують факт спільної праці Вернадського й Єфремова впродовж кількох місяців (від вересня 1918 р. до початку липня 1919 р.) задля збереження книжок, формування й розвитку наукової НБУ/ВБУ, – це були колосальна збирацька діяльність, вирішення нагальних питань стосовно приміщень для зберігання книжок, організація каталогізації, пошук і залучення професійних кадрів [4, с. 373–483; див. також: 6, с. 15, 16, 21, 22, 26, 56, 59, 64, 65, 67; 7, с. 91–94].

Згадуючи про створення Бібліотеки, В. І. Вернадський писав у 1943 р. у споминах: «Время было революционное, и пришлось спасать библиотеки в имениях поблизости от Киева. Была образована поэтому третья комиссия [Тимчасовий комітет. – С. К.], председателем которой тоже был я. Была составлена Житецким, Ефремовым и мной записка, которая легла в основу устава Центральной Украинской национальной библиотеки. <...> Из окрестностей Киева был перевезен ряд библиотек, много тысяч томов» [4, с. 556–557]. А коли секретар Комітету НБУ Євген Юліанович Перфецький (1884–1947), полишаючи його склад, звинуватив через пресу Вернадського в «обрустителстві» щодо добору кадрів, то Єфремов у газеті «Нова Рада», редактором якої був, у статті «Націоналістичне ліквідаторство. В справі Національної бібліотеки» став фактично на бік голови комітету, а вчинок Перфецького назвав «доносом» [8, с. 1–2].

Новим етапом співпраці стала Українська Академія наук. Уже після падіння Гетьманату за часів Директорії УНР 25 січня 1919 р. Спільне зібрання УАН обрало С. О. Єфремова академіком класи красног українського письменства. Всі ака-

деміки на тому засіданні (голова-президент В. І. Вернадський, Д. І. Багалій, М. Ф. Кашенко, А. Ю. Кримський, Ф. В. Тарановський, С. П. Тимошенко, П. А. Тутковський) проголосували одноставно [4, с. 272]. Єфремов очолив Комісію для видавання пам'яток українського письменства.

Щоправда, спілкувалися В. І. Вернадський і С. О. Єфремов надалі переважно у справах і на засіданнях Комітету НБУ, оскільки участь Сергія Олександровича в засіданнях Спільного зібрання протокольо не зафіксована (причини цього нам невідомі). Втім уже 25 березня 1919 р., за влади більшовиків у Києві, В. І. Вернадський та неодмінний секретар УАН А. Ю. Кримський, дізнавшись про арешт С. О. Єфремова, від імені Академії «послали до Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, до комісара освіти та військового комісара» клопотання про звільнення академіка [4, с. 293]. 31 березня Вернадський як президент УАН особисто звернувся до наркома освіти Володимира Петровича Затонського (1888–1938) з проханням про звільнення Єфремова¹, оскільки спроби зустрітися з комісаром були невдалими [3, с. 184; 4, с. 298–299]. А вже 5 квітня на Спільному зібранні було озвучено повідомлення про звільнення академіка [с. 301], який, однак, і далі був відсутнім на засіданнях Спільного зібрання, але відвідував Тимчасовий комітет НБУ/ВБУ.

Та й Вернадський в умовах розгортання більшовицького терору задля власної безпеки на початку липня виїхав до Старосілля на біостанцію [9, с. 23–24].

Надалі доля та політичні вподобання роз'єднали академіків. Вернадський доклав зусиль, щоб урятувати УАН за часів Денікінської влади, втім залишив Київ, опинився у Криму, де, серед іншого, протягом нетривалого часу очолював Таврійський університет у Сімферополі. А навесні 1921 р. повернувся до Петрограда.

Єфремов певний час навесні 1920 р. очолював Громадський комітет у Києві, а коли польські та українські війська залишили місто, перебував на нелегальному становищі, мешкав у передмісті під чужим ім'ям, писав мемуари. Академічна спільнота намагалася домогтися від більшовицької влади амністування Сергія Олександровича й дозволу на відновлення його в УАН.

Утім Вернадський, судячи з листів його кореспондентів, у 1920–1921 рр. цікавився долею С. О. Єфремова².

---

¹ У листі до Кримського від 1 квітня 1919 р. Вернадський повідомляв, що написав Затонському як президент УАН, додавши до цього: «Мне кажется, надо бы Ефр[емову] через Академию устроить посылку еды и вещей в Чрезвычайку?» [3, с. 294].

² Нам видається перебільшенням пасаж шановної С. Г. Іваницької про те, що «після утвердження на Україні Радянської влади Єфремов отримав завдяки клопотам Президії УАН та особисто В. Вернадського “амністію” та своєрідну “охоронну грамоту” від червоних можновладців і перейшов нарешті на легальне становище» [1, с. 71]. То була зовсім інша історія, ніж у 1919 р., – у 1921 р. позиції Вернадського по відношенню до нього радянської влади стали більш ніж хиткими.

Зокрема, неодмінний секретар УАН А. Ю. Кримський писав з okazjiю президентові Академії В. І. Вернадському до Криму 31 грудня 1920 р., що «Ефремова нет, он, по-видимому, в Станиславове, но мы ждем его в близком будущем, п[отому] ч[то] Совнарком простил его (за политику во время польской оккупации), и Ефремову послано об этом уведомление» [3, с. 326]. А академік-ботанік і майбутній президент ВУАН Володимир Іполитович Липський (1863–1937) у лютому 1921 р. поінформував Вернадського, що «С. А. в Киеве нет, жив, возбужд[ено] ходатайство о возвращении – обещают» [3, с. 693].

Товариш Вернадського академік М. П. Василенко на початку травня 1921 р. повідомляв: «С. А. Ефремов вернулся в Академию. Во время поляков он стоял во главе громадского комитета, который руководил политик[ой] в Киеве. Вследствие этого С. А. должен был скрываться. По ходатайству Академии он амнистирован, и в среду Академии вернулся ценный работник. За это время он успел написать 2 т[ома] воспоминаний, доведя их до 1905 г.» [10, с. 292]. У квітні 1921 р. РНК УСРР дозволив Ефремову повернутися до своїх обов'язків в УАН, він, зокрема, брав участь у Спільному зібранні 9 травня, яке задовольнило прохання Вернадського, звільнивши його від посади голови-президента і залишивши дійсним академіком [4, с. 365].

Мовознавець і вчений діловод Історично-філологічного відділу і канцелярії неодмінного секретаря Василь Климентійович Дем'янчук (1897–1937) повідомляв Вернадському в листі від 6 серпня 1921 р., що в липні, незважаючи на охоронні грамоти Раднаркому, Ефремов був заарештований ЧК, «но был поднят большой шум, и его в тот же день освободили с извинениями и т. п.» [11, с. 257]. 18 липня 1921 р. Ефремова обрано штатним академіком по кафедрі історії українського письменства та заступником товариша голови-президента УАН [5, с. 472].

Виявлені нещодавно в особовому фонді В. І. Вернадського в Архіві Російської академії наук (РАН) у Москві [12] два невідомі листи С. О. Ефремова дозволяють говорити про намагання академіків продовжити спілкування й співпрацю. Ці два невеличкі автографи від 18 жовтня 1921 р. та від 19 квітня 1922 р. не було атрибутовано упорядниками, хоча підписані вони досить упевнено й розбірливо. Листи стосуються часу, коли Вернадський, змушений залишити Крим, вирішує відмовитися від президентства в УАН і повертається до Петрограда. Втім він намагається налагодити шляхи для контактів з київськими академіками, висловлюючи свою зацікавленість усіма справами Академії, а також долею рукописів і речей, які залишив у Києві.

Листи (вповні вони друкуються нижче), очевидно, були доставлені Вернадському в Петроград з okazjiю, як і багато кореспонденцій того часу від його київських колег.

С. О. Ефремов, як бачимо, написав першого з них у відповідь на послання В. І. Вернадського, якого, на жаль, досі не знайдено. Бракує також щоденнико-

вих записів Володимира Івановича за цей період, в яких він часто згадував про написання листів до своїх адресатів.

Не виключаємо, що листа Вернадського було доставлено Єфремову у вересні 1921 р. разом із листом до М. П. Василенка (від 10 вересня 1921 р.) [10, с. 314], втім незрозуміло ким¹.

Листа ж Єфремова від 18 жовтня 1921 р., можливо, було передано Вернадському разом із розлогим листом Василенка від 14 жовтня 1921 р. або з листом від 22 жовтня 1921 р., однак також незрозуміло з ким [10, с. 316–323]. Можна припустити, що листа Сергій Олександрович відправив і в інший спосіб², якщо спиратися на рядок у наступному (друкуємо далі) його листі: «Я писав Вам якось, давненько вже, та не знаю, чи мій лист дійшов».

Вернадський, очевидно, з якихось причин не відповів на лист Сергія Олександровича, і той написав знову. А лист від 19 квітня 1922 р. Єфремов передав (як і М. П. Василенко), користуючись поїздкою до Петрограда співробітника Музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка Анатолія Зіновійовича Носова (1883–1941). Брак щоденників Вернадського за ці місяці (записи 1922 р. починаються з липня) не дозволяє, на жаль, відслідкувати можливу відповідь, а серед паперів Єфремова, що збереглися в архівосховищах Києва, листів Вернадського не виявлено³.

Як бачимо, епістолярне спілкування академіків фактично не склалося, і причиною цього було ще й те, що Вернадський у червні 1922 р. виїхав у наукове відрядження за кордон і перебував в Європі майже 4 роки. Він не дуже часто листувався з українськими кореспондентами в той період – через зрозумілу небезпеку для них через контролювання спецслужбами навіть до М. П. Василенка і Б. Л. Лічкова, з якими Вернадського пов'язувало довірче товариське листування, писав уже більше «ділові» тексти, підкреслюючи при цьому, як йому «дорога всякая весточка о научной работе в Киеве и на Украине» [5, с. 523].

З поверненням Вернадського до СРСР навесні 1926 р. листування з Єфремовим, очевидно, не відновлювалося, а зустрічі були вкрай нечастими, та й те про них дізнаємося скоріше із вторинних джерел.

Вернадський у 1920-ті роки тричі відвідував Київ, зокрема, вперше після 1919 р., восени 1926 р. він приїздив на II Всесоюзний геологічний з'їзд (проходив

¹ У липні 1921 р., наприклад, Володимир Іванович передавав листи своїм київським адресатам з опікією через геолога і метеоролога Леоніда Олексійовича Кулика (1883–1942) [3, с. 298–299; 10, с. 305, 310]. 4 вересня 1921 р., як зазначав Василенко, він використав поїздку до Києва географа і статистика, співробітника Комісії з вивчення племінного складу населення Росії і суміжних країн (КІПС) при РАН Василя Петровича Шибасєва (1876–?) для передання листа Вернадському з опікією [10, с. 310]. Можливо, що листа від 22 жовтня 1921 р. Василенко передав в Петроград через члена Комісії ВУАН для обслідування та охорони собору св. Софії Федора Михайловича Морозова (1883–1962) [10, с. 323].

² В. І. Вернадський 1921 р. надсилав листи до Києва також і поштою [10, с. 321, 323].

³ Ідеться передусім про основні архівні фонди: в Інституті рукопису НБУВ (особовий фонд – № 317; в Інституті архівознавства НБУВ (ф. 257 – «Колекція документів вчених України, репресованих у 30-х, 40-х та 50-х рр. ХХ ст.»), у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (ф. 120 – Єфремов С. О.).

30 вересня – 6 жовтня 1926 р.). У 1928 р. академік двічі побував у Києві: приїхав на засідання Ради ВУАН 3 травня (де були обрані її новий президент Данило Кирилович Заболотний (1866–1929) і віце-президент Костянтин Григорович Воблий (1876–1947), переобраний, але не затверджений владою А. Ю. Кримський), а також у серпні – для роботи на Старосільській біологічній станції разом із групою працівників очолюваної ним ленінградської Біогеохімічної лабораторії. Востаннє він був на наукових конференціях у Києві в травні 1939 р., втім С. О. Єфремов, як тепер уже відомо, 10 березня того року загинув у ГУЛАГу.

Сергій Олександрович у щоденнику 1923–1929 рр. взагалі лише чотири рази згадав прізвище Вернадського і винятково у зв'язку з перипетіями засідання з обрання нового президента ВУАН 3 травня 1928 р. [13, с. 623–624].

Утім дружина М. П. Василенка історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973) у спогадах написала про зустрічі в 1926 та 1928 рр. з Вернадським у Києві, участь в яких брав і С. О. Єфремов. За цими спогадами, Вернадський зупинився 1926 р. у квартирі Василенків на Тарасівській, 20, і приймав тут відвідувачів, зокрема академіків, серед яких Полонська-Василенко називала й Єфремова. А щодо травня 1928 р. вона згадувала про зібрання академіків на квартирі Василенків напередодні дня виборів, в якому взяли участь і Вернадський, який щойно прибув «вечірнім потягом», і Єфремов. Академіки «прийшли привітати Вернадського з приїздом та обміркувати деталі Спільного зібрання», що відбулося наступного дня, 3 травня. Єфремов був і на зустрічі у Василенків ввечері 3 травня, де зібралися «на «чашку чаю» близько 20 академіків [14, с. 501, 505, 506]. Не маючи іншого підтвердження цих спогадів щодо Єфремова, передусім зазначимо також, що Полонська-Василенко неточно вказувала на перебування Вернадського 1926 р. в Києві в їхній квартирі: в листі до дружини 30 вересня 1926 р. сам Володимир Іванович написав, що «устроївся в Академії, где мне отвели сперва одну комнату, а потом перевели в другую – теплее. Сейчас же пошел к Василенко – они встретили меня как родного, накормили обедом, предлагают переехать к ним, но я думаю, что я буду только у них обедать» [10, с. 617]. До того ж, Полонська-Василенко неточно зазначала про третій випадок перебування Вернадського в Києві в їхній квартирі. То був серпень 1928 р., а не 1930 або 1931 роки, як згадувала Наталія Дмитрівна [14, с. 502].

Про Єфремова в листах до Вернадського з його поверненням до СРСР після тривалого відрядження за кордон згадували його київські кореспонденти, зокрема М. П. Василенко. І бачимо, що Єфремов не змінив свого ставлення до Вернадського як до потрібного українській науці організатора. Василенко в листі до першого президента УАН 21 березня 1926 р. наводить слова Сергія Олександровича: «С. А. Ефремов сказал мне: “То коли б Вол[одимир] Ів[анович] повернувся знову до нас, от кого нам треба зараз більше, може, ніж коли-небудь...”» [10, с. 343].

Єфремов також був на боці критиків позиції М. С. Грушевського щодо утворення УАН 1918 р., який у часопису «Україна» (1925, № 1/2) [15] назвав тогочасну Академію «чужим обрусительним паростком», некоректно звинувачував академіків-фундаторів УАН у тому, що вони не брали участі в українській науковій і громадській роботі. Обуренню Сергія Олександровича, за словами того ж Василенка, «пределов не было», і це «послужило одной из ступеней к полному разрыву между Ефремовым и Грушевским» [10, с. 343; див. також: 2, с. 71–72].

Згадки про Єфремова знаходимо і в щоденнику Вернадського; їх небагато, втім вони вказують на досить добру поінформованість Володимира Івановича про ситуацію у ВУАН. А після 1929 р., коли Єфремов, позбавлений посад в Академії, був заарештований і засуджений на сумнозвісному сталінському судовому процесі «Спілки визволення України», і щодо ув'язненого Сергія Олександровича.

У липні 1928 р. (запис у щоденнику 29 липня) Вернадський згадував, зокрема, про полеміку навколо статті філолога і голови НТШ, кандидата на звання штатного академіка ВУАН Кирила Йосиповича Студинського (1868–1941), в якій [16] той, за словами Володимира Івановича, «обвиняет в русофильстве и Крымского, и Ефремова», на що останній відповів у «Дні» [17, с. 91; 18; 19, с. 474–478].

Це памфлетне спростування, до речі, було останньою опублікованою статтею Єфремова і стало приводом для шельмування і публічного цькування вченого наприкінці того ж року [див., напр.: 1, с. 77 і далі; 19, с. 488–491].

Після арешту й заслання Єфремова Вернадський згадував того в щоденнику ще двічі. Виявив обізнаність щодо місця ув'язнення Сергія Олександровича, зазначивши 30 листопада 1934 р.: «Интересно, что Ефр[емов] и др. там же находятся, где сидели непокоренные украинцы XVIII в., – в Суздале» [17, с. 355–356]. А в коментарі до записів 1930 р. у грудні 1941 р. (в евакуації в Боровому) додав, що «он [Єфремов. – С. К.] или в Челябинской, или Владимирской тюрьме» [17, с. 180].

У тому ж коментарі до щоденника 1930 р. (запис 24 грудня 1941 р.) 78-річний Вернадський згадав не лише «про публічний процес над «Спілкою визволення України (СВУ)» та вирок для Єфремова в 10 років ув'язнення, але й подав характеристику Сергія Олександровича: «Процесс Ефремова произвел на киевлян потрясающее впечатление, – его слушали по радио, и выяснилось, что Е[фремов] вел дневник и масса народа пострадали. Когда я в последний раз видел Е[фремова], – он был тогда секретарем (Историко-филологического отдела) Ак[адемии] н[аук], – мне казалось, что он был в курсе политичес[еских] украинских течений. Это очень порядочный человек, не очень одаренный, но прекрасно знавший историю украинской литературы, более образованный, чем большинство. Его самозащита во время процесса и дневник сильно его дискредитировали» [17, с. 177, 180].

В. І. Вернадський нерідко, насамперед за часів розвалу Російської імперії, досить емоційно і жорстко оцінював своїх опонентів (і не лише), в т. ч. діячів

українського національного руху щодо так званого шовінізму. Втім його характеристики і ставлення до С. О. Єфремова завжди були коректними. Як приклад, запис у щоденнику 1919 р. (17 (30) вересня 1919 р. у Ростові-на-Дону): «Надо сознаться, что узкий и мелкий шовинизм этого движения, с одной стороны, – не отвечающее действительности самохвальство, *mania gloriosa*, несправедливое отношение к русской культуре, та нетерпимость, которая является одной из самых тяжелых сторон национальных движений, удивительная фальшивая политика, с другой, – заслоняет живые корни этого движения, его значение как проявления человеческой личности и форму ее осознания и в окружающем.

Сейчас после ряда колебаний и борьбы украинское движение в тяжелых условиях русско[го] националистического государства только закалится и, надеюсь, освободится от наносов и наростов, вызванных желанием мировой роли и отсутствием для этого реального содержания. <...>

Удивительно мало среди людей, охваченных этим движением, людей, которые сохраняют нетронутыми моральные принципы, когда вопрос переходит в область национальной политики: Ефремов, Стебницкий, Носов – а если взять остальных – Багалеи, Крымский, Грушевские, Корчак-Чепурковский, Ганицкий, Сушицкий и т. д., многие из которых лично порядочные люди, – теряют эту порядочность, когда переходят в область национальных вождедений и национальной политики. <...>» [20, с.158].

Наукова новизна. Уперше друкуються і коментуються два невідомі листи Єфремова до Вернадського, датовані 18 жовтня 1921 р. і 19 квітня 1922 р. На підставі наявних на сьогодні джерел зроблено спробу аналізу стосунків і співпраці академіків. Простежуються факти взаємин, розглядаються етапи співробітництва, прояви взаємної підтримки у складних «революційних умовах». Підкреслюється шанобливе ставлення у взаємовідносинах науковців. Аналізується спроба листування в 1921 р.

Висновки. Як видається, Вернадського приваблювали в Єфремові моральні чистість і стійкість, свобода мислення і «лицарська» харизма, непримиренна позиція у стосунках із владою, а також наявність федералістичного фундаменту в ідеологічних засадах його політичної кар'єри.

Імовірно, були й інші чинники цього доброзичливого ставлення. Наприклад, певна підтримка Єфремова за часів Директорії УНР наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р., коли Вернадському не довелося ховатися (як, наприклад, його київському товаришу, гетьманському міністру М. П. Василенку) або залишати Київ. Але позитивні скріпи в їхніх стосунках не реалізувались у сталі спілкування. Можливо, причиною була саме відверто неприязна позиція Єфремова щодо радянської влади на тлі прогресуючої лояльності до неї Вернадського.

Далі наводимо згадані нововиявлені листи С. О. Єфремова. Вони публікуються вперше. Збережено стилістику, граматичні та мовні особливості того часу.

№ 1

Лист С. О. Єфремова до В. І. Вернадського
від 18 жовтня 1921 р. з Києва

Дорогий Володимире Івановичу,

Дуже велике Вам спасибі за пам'ять. Листа Вашого одержав¹, та, на жаль, не міг довго послати відповідь. Тепер користуюся з okazji й пишу до Вас.

Цілком поділяю Ваш оптимізм, бо й сам раз-у-раз думав, що все минеться, одна правда зостанеться, і не в скороминущих формах, хоча б які важкі вони були, суть життя. Тим більше, що праці так багато, що просто ніколи розкисати у всяких песимістичних думках та міркуваннях.

Академічне життя наше потроху йде, робота провадиться, хоча, звісно, не тим темпом, який би було бажане бачити. Причин багато, чи може одна власне загальна причина – її Ви знаєте, але думаю, що Академія переживе цей надто критичний час і тоді розгорне на всю широчінь ті плани, які зроблено ще першого року її існування, до Деникинського лихоліття. Ви, певне, чули, що нам надано нового статута, але життя обминає статут й одбувається по-давньому. Головою-президентом – М. П. Василенко, неодмінний секретар – той самий. Чимало нових академиків. На жаль, тільки з виданням у нас справа стоїть надзвичайно зле – гірше, ніж де инде. Приватні видавництва й друкарні понищено ще торік, а офіційальне видавництво не здужає й тисячної частини роботи того, що можна й треба. Та єсть надія, що незабаром поновляться приватні заходи у видавницькій справі (чутки єсть, що у Вас вже це почалося), і тоді думаємо справу налагодити.

Моя власна робота залежить од цих загальних умов. Що роблю – роблю для майбутності. Комісія українських класиків² закінчує незабаром редагування Котляревського, щоб мати готовим на случай можливості друкувати, але разом приходиться робити й коло інших письменників того часу. Коли б тільки швидче друкувати можна було.

¹ Листа В. І. Вернадського поки не знайдено.

² Йдеться про засновану 1919 р. Комісію для видання пам'яток новітнього українського письменства УАН/ВУАН, яку очолював С. О. Єфремов. За планом її роботи, академічне видання трьох томів творів І. П. Котляревського мало стати початком «Академічної бібліотеки українських письменників» за редакцією Єфремова. Зібрання творів І. Котляревського видане не було (про діяльність див. звіти: *Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919–1924 рр.* К., 1925. С. 14, а також: [5, с. 395–396; 19, с. 90, 168, 240, 356, 500]). Утім, навіть після арешту Єфремова, ДВУ в 1930 р. **перевидало його раніш прокоментовані твори класика (попередні вид. 1926 та 1928): Котляревський І. Твори Івана Котляревського / за ред. з переднім словом та прим. [С. Єфремова]. – [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1930. 367 с.** (Бібліотека українських класиків). Усі книжки Єфремова в 1934–1936 рр. потрапили до списків Головліту УСРР для вилучення з бібліотечних фондів, а прокоментовані ним видання творів класиків – для «виправлення» і вилучення імені «ворога народу» [7, с. 163].

Як же Ви поживаєте? Що поробляєте? З сердечною втіхою почув я, що Ви вже вернулись до праці в Академії, – жалкую тільки, що не в нашій...

Справді – чи не збираєтесь Ви до Києва? Було б дуже добре!

Бувайте здоровенькі! Щиро Вас вітаю й міцно стискаю Вашу руку,

Ваш Сергій Єфремов

18.X. 1921

Київ

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1936, арк. 302–303 зв.

№ 2

Лист С. О. Єфремова до В. І. Вернадського
від 19 квітня 1922 р. [з Києва]

19.IV.1922

Дорогий Володимире Івановичу,

Користуюсь з okazji, щоб написати Вам кілька слів. Анатолій Зиновьевич¹ розкаже Вам про наше життя, про Академію і все інше, а я просто хочу хоч листовно стиснути Вам руку й побажати всього найкращого.

Як живете?

Я писав Вам якось давненько вже, та не знаю, чи мій лист дійшов. Роботи у мене сила. Дещо пишу і навіть (!) друкую. Саме тепер друкується моя книжка про Коцюбинського і твори Коцюбинського під моєю редакцією². Як вийдуть, вишлю Вам. Що Ви тепер робите? Чи їздили на Мурман³ як збирались? Дуже був би радий, як би дістав од звістку* і про Ваше життя, і про роботу, і про загальніші обставини праці.

Бувайте здорові! Всього Вам найкращого,

Ваш Сергій Єфремов

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1936, арк. 301–301зв.

* Так в оригіналі

¹ Носов (Носів) Анатолій Зиновійович (1883–1941), учений-антрополог, етнолог і археолог, науковий співробітник Музею антропології та етнології ВУАН, секретар Тимчасового комітету для заснування ВБУ.

² Ідеться, очевидно, про: Єфремов С. Коцюбинський: критично-біографічний нарис з додатком автобіографії Коцюбинського. Київ: Слово, 1922. 173, [2] с. Ця книжка була видана в друге в серії «Загальна бібліотека» (ч. 168–170): Єфремов С., акад. Михайло Коцюбинський. Київ; Ляйпціг: Укр. накладня. [Б. д.]. 174 с. У деяких бібліографіях датують останню книжку 1922 роком, утім одеський бібліограф О. М. Горещький 1928 р. вказував на 1925 р., наводячи рецензію [Р. С.] Бжеського в «Літературно-науковому віснику» 1926 р. – див.: Михайло Коцюбинський: бібліогр. за 10 років. 1917–1927 / склав О. М. Горещький. Одеса, 1928. С. 15.

³ Про ці плани, ймовірно, В. І. Вернадський написав у незнайденому поки листі, на який була відповідь С. О. Єфремова від 18 жовтня 1921 р. з 21 липня по 24 серпня 1921 р. Вернадський працював на Мурманській біологічній станції під Олександровськом-на-Мурмані, на Кольському півострові, у рамках Південної науково-промислової експедиції ВРНГ. Разом з ним була дочка Ніна як асистентка. А перед самим від'їздом Вернадського заарештувала пітерська ЧК, і він мало не потрапив до розстрільного списку у «справі Таганцева». Академік, добираючись до біостанції, занотував враження від свого арешту 14–15 липня 1921 р. – див.: Вернадський В. И. Дневники. 1921–1925. Москва : Наука, 1998. С. 35–44.

Список використаних джерел

1. Іваницька С. Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон : Гельветика, 2018. 596 с.
2. Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних і особистих взаємин) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 1994. Вип. 3. С. 65–75.
3. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2 : Листування: Д–Я, Ч. 1: Д–Н / авт.-уклад. : О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. Ю. Афіані [та ін.]. Київ, 2012. 742 с.
4. Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1, кн. 1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв [та ін.]. Київ, 2011. 699 с.
5. Історія Академії наук України. 1918–1923: документи і матеріали / упоряд. В. Г. Шмельов [та ін.]; відп. ред. П. С. Сохань. Київ : Наук. думка, 1993. 571 с.
6. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1918–1941. Київ : НБУВ, 1998. 336 с.
7. Їх же. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 2009. 530 с.
8. Єфремов С. О. Націоналістичне ліквідаторство: В справі Національної бібліотеки // Нова Рада. 1919. Ч. 22, 31(18) січня. С. 1–2.
9. Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: январь 1920 – март 1921 / сост. М. Ю. Со рокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев : Наук. думка, 1997. 327 с. (факсим. вид. у: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 9. Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917–1921). Київ : НБУВ, 2011. 660 с.).
10. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1 : Листування: А–Г / уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв [та ін.]. Київ, 2011. 823 с.
11. В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1 : А–І / авт. та упоряд.: С. М. Кіржаєв, К. Є. Новохатський, Л. М. Яременко [та ін.]. Київ, 2018. 572 с.
12. Архив Российской академии наук (РАН). Ф. 518: Вернадский Владимир Иванович. Оп. 3.
13. Єфремов С. О. Щоденники: 1923–1929 / упоряд. О. С. Путро [та ін.]. Київ: ЗАТ «Газета «Рада»», 1997. 848 с.
14. Полонська-Василенко Н. Д. Академік В. І. Вернадський: (Спогад): [за виданням «Листи до приятелів» (США; 1963; № 7–8, 9–10)] // Хроніка–2000 : Укр. культуролог. альманах. 2004. Вип. 57–58. С. 496–509.
15. [Грушевський М. С.] Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. 1925. № 1–2. С. 211–221.
16. Студинський К., Лівобічний. За Українську академію наук // Діло. 1928. Ч. 109, 18 трав. С. 1–2; Ч. 110, 19 трав. С. 1–2; Ч. 111, 20 трав. С. 2.
17. Вернадский В. И. Дневники: 1926–1934 / отв. ред. В. П. Волков. Москва : Наука, 2001. 456 с.

18. Єфремов С. О. Про двох лицарів: Одного під забралом, другого так: Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і Лівобічному // Діло. 1928. Ч. 163, 25 лип. С. 1–2.

19. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928: документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін. Київ, 1998. 762 с.

20. Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 / сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев: Наук. думка, 1994. 268 с. (факсим. вид. у: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 9. Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917–1921). Київ : НБУВ, 2011. 660 с.).

Sergii Kirzhayev,

Candidate of Sciences (History),

*Senior Researcher of Department of Archival Studies and Document Science
of Institute of Archival Studies*

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-6715-5686

e-mail: kirzh@ukr.net

On relationship between academicians: two unknown letters of S. O. Yefremov to V. I. Vernadskyi

The aim of the work. Publication of an epistolary heritage and research of contacts, relations and cooperation between literary critic, publicist and public figure, academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences Serhii Yefremov (1876–1939) and first president of the Ukrainian Academy Volodymyr Vernadskyi (1863–1945). **The research methodology** is based on the application of historical and comparative methods, source and historiographical analysis and bibliographic heuristics. **Scientific novelty** of the work: for the first time two unknown (attributed by the author) letters of S. Yefremov to V. Vernadskyi, dated October 18, 1921 and April 19, 1922, were published and commented on. Based on the available sources, an attempt was made to reconstruct and analyze the relations and cooperation of the academicians, which are currently lacking from the historiography. In the first place, the correspondence, diary entries and mentions of both academicians were analyzed. Indirect sources (letters and memoirs of their colleagues, minutes of meetings of scientific and cultural institutions, etc.) were also used. The facts of their relationship (which was longest and most active in the Temporary Committee for the Establishment of the All-People's (National) Library of Ukraine) are tracked, stages of cooperation, displays of mutual support in difficult "conditions of the revolution", when even the academician's status didn't protect them from harassment and repressions, are considered. Emphasis is placed on the mutual respect between the scientists with possible factors behind their friendly relationship being indicated. An attempt at correspondence in 1921, when V. Vernadskyi returned from Crimea to Petrohrad, is analyzed. **Conclusions.** It is noted that both prominent personalities who engaged in active communication in matters concerning the development of Ukrainian science and culture in 1918–1919, failed to establish a further stable epistolary relationship. Still, V. Vernadskyi was fairly aware of the fate of the repressed S. Yefremov.

Key words: S. O. Yefremov, V. I. Vernadskyi, relationship, cooperation, correspondence, All-Ukrainian Academy of Sciences, All-People's (National) Library of Ukraine.